

МОВНІ АКЦЕНТИ ШКІЛЬНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ

БОНДАРЕНКО Н.В.

кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник,

старший науковий співробітник відділу навчання

української мови та літератури

Інститут педагогіки НАПН України

м. Київ, Україна

Лінгвістичний геній українського народу витворив мову дивовижної краси і сили. Її опанування означає глибинне пізнання народу, його своєрідності й неповторності. Саме через мову освіта покликана виховати патріота, для якого «Україна – не “хліб і кусень сала”, а те, чим є Франція для француза, Італія для італійця, Сполучені Штати Америки для американця, – власною душею, початком і кінцем власної долі», – переконаний Анатолій Мокренко, визначний діяч української культури. Ці слова, сказані чверть століття тому, нині актуальні як ніколи.

Динаміка розвитку людства потребує від кожного, незалежно від роду занять, постійної мовленнєвої адаптації, а успіх наших справ у всіх сферах життя залежить від того, чи адекватно ми сприймаємо людей, як звертаємося до партнера, наскільки вдало починаємо розмову, як говоримо один з одним, чи знаходимо потрібні слова, аргументи, тон і стиль спілкування, чи чуємо співрозмовника, чи намагаємося зрозуміти його, чи враховуємо взаємні побажання, інтереси, настрій, які знаходимо слова, щоб підтримати, переконати, застерегти, поспівчувати, виявити просту людську увагу. Без здатності ефективно комунікувати, без усіх цих умінь, без знання загальноприйнятих норм мовленнєвої поведінки, які лежать в основі загальної культури, неможливо досягти життєвого успіху.

Мовний портрет українця, бездоганне володіння державною мовою, що гарантує успішну діяльність особистості і є стрижнем її іміджу, формується на уроках української мови.

Водночас очільник Українського центру оцінювання якості освіти (УЦОЯО) Валерій Бойко, підбиваючи підсумки зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО) 2019 року, констатує низький рівень підготовки випускників. Із 339 753 учасників сесії лише 17 осіб здобули найвищий бал з української мови – 200, у той час як з математики таких виявилось 98. Незадовільний підсумок шкільного навчання української мови виявився у нездатності тестованих побудувати аргументоване висловлення, сформулювати власну позицію з проблемного питання (80%); підтвердити її вагомими доказами (82%); навести переконливі приклади (50%), зробити висновок. У половині робіт наявні порушення логіки й послідовності викладу. Від 0 до 1 бала з чотирьох можливих оцінено додержання норм літературної мови.

Неспроможність здобувачів освіти виробити чітку й зрозумілу позицію з проблемних дискусійних питань, сформулювати її та переконливо аргументувати, невміння створювати власні висловлення зумовлені такими причинами як нездатність здобувати й використовувати потрібну інформацію з різних джерел; віртуалізація спілкування і несформованість комунікаційних навичок; втрата інтересу до читання; зниження якості мислення і мовлення учнів, його кліковість через оперування готовими смислами; послаблення здатності аналізувати, синтезувати, виконувати інші розумові операції; нерозвиненість логічного мислення, не кажучи вже про більш складне критичне або креативне; втрата навичок самостійного створення (написання) текстів/висловлень, що підмінюється компіляцією, використанням готових кліше; порушення навичок писемного мовлення; зниження грамотності.

Серед причин неналежного рівня володіння державною мовою випускниками закладів загальної середньої освіти – нецілісність курсу української мови з 1-го по 11-й клас, роз'єднаність початкової, основної та старшої ланок, які розробляються автономно з недотриманням принципу

наступності й перспективності; брак ефективної методики опанування мови; незадовільне засвоєння мовних норм, що становлять основний зміст чинної програми для старшої школи і які учні мали засвоїти ще в основній, де завершується систематичний курс; невміння будувати висловлення згідно з вимогами через необізнаність із комунікативно-стилістичними якостями мовлення, яких немає в програмі (такі відомості є тільки в програмі для 10–11 класів закладів загальної середньої освіти з російською мовою навчання).

Це спонукає припинити будь-які дискусії щодо своєчасності прийняття Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», ухваленого Верховною Радою України 25 квітня 2019 року. І викликає низку запитань починаючи від якості освітнього менеджменту, кваліфікації укладачів державних стандартів і програм, процедури конкурсу та професійності авторів підручників, за якими навчалися випускники, а також кваліфікації експертів, до прозорості й незалежності вибору, справності серверів та об'єктивності визначення накладів, які за сумнівного результату щороку спустошують державний бюджет [6; 7].

Розробляючи нову ефективну систему навчання української мови, необхідно враховувати специфіку сучасної мовної та суспільно-політичної ситуації в Україні, ментальний стан населення, його освітній рівень.

У суспільствах з усталеними демократичними традиціями кожна особистість індивідуальна, має усвідомлене ціннісне ставлення до держави, сформований менталітет, цілісний світогляд, власну вмотивовану позицію з будь-яких питань. На жаль, цього не скажеш про Україну, яка здивувала саму себе і світ двома унікальними Майданами і героїзмом Небесної Сотні, проте до неї не доросла. З огляду на специфічні історичні обставини українці досі ментально розділені. Населенню бракує єдності, щоб згуртуватися в народ, у монолітну націю. Кожна чергова спроба «зшити» націю успіху не мала. Така «дволикість» обернулася війною, загибеллю 11-ти тисяч українців, утратою територій і багатств – матеріальних і духовних [3].

Рубікон непорозумінь застиг на нав'язаних нам іззовні «проблемах», які такими не є для самодостатньої нації. Але вони стриножують Україну, не дають їй рухатися у відкритий цивілізований світ. Це ставлення до України як держави та її незалежності, унітарний чи федеративний устрій, демократія чи авторитаризм, одна чи дві державні мови, соціалізм чи ринкові відносини, різнобачення шляхів розвитку країни тощо.

Розбіжності українців у цих питаннях зумовлені багатьма чинниками. Основні з-поміж них – національний, освітній, ментальний. Намагаючись розібратися в причинах немонолітності нації та неоднаковості українців, колишній інженер із Харкова Валерій Ярошенко доходить висновку, що вона залежить від: освіченості, поінформованості, знання історії, пошанування народних традицій, зв'язку поколінь, рівня культури, регіону проживання, віку, соціального становища, ставлення до свободи й демократії, релігійності, схильності до новаторства чи консерватизму [11, с. 10]. Повністю солідаризуючись із паном Валерієм, першість я все ж віддала б ставленню до української мови. Тому для реформування шкільної освіти в Україні необхідний пошук оптимального співвідношення між сформованими національними традиціями і сучасними тенденціями, пов'язаними з євроінтеграцією і входженням у світовий освітній простір. Останні передбачають розвиток найзапитаніших навичок XXI століття, формування життєво важливих компетентностей, оснащення закладів загальної середньої освіти сучасними інформаційними технологіями, інтернетизацію, впровадження дистанційних форм освіти, відновлення на вищому витку професійної освіти за світовими стандартами тощо.

З огляду на те що освіта змінила систему освітніх координат, сучасні державні стандарти і програми побудовано у форматі від очікуваних результатів до змісту, який мають засвоїти учні, щоб їх досягти, а не навпаки, як це було за традиційного навчання.

Система опанування державної мови має передбачити употужнення пізнавального, світоглядного та ціннісного складників освіти. Цю ідею втілено

у програмі з української мови для 10–11 класів шкіл з російською мовою навчання [10] й у підручнику, де її реалізовано. Програма ґрунтується на **аксіологічному, компетентнісному, особистісно орієнтованому та діяльнісному підходах**. Перший забезпечує ціннісну матрицю опанування мови. Другий скеровує на формування в учнів ключових і предметних компетентностей. Третій націлює на всебічний розвиток і саморозвиток учня як суб'єкта пізнання і навчальної діяльності з урахуванням його пріоритетів і здібностей. Четвертий підхід спрямовує освітній процес на опанування учнями різних видів діяльності, у яких вони здобувають інформацію, засвоюють знання, набувають умінь і навичок, досвіду взаємодії з іншими людьми, суспільством і світом.

Відповідно до зазначених підходів зміст навчання української мови структуровано за **чотирма змістовими лініями: мовленнєвою, мовною, соціокультурною та діяльнісною (стратегічною)**. Перші дві у старшій школі максимально тяжіють до об'єднання, і в 11-му класі вони зливаються в одну – **мовно-мовленнєву**.

Зміст, який належить засвоїти учням, **розподілено на інваріантний та варіативний**. Перший компонент містить перелік визначених у Законі України «Про освіту» 11-ти груп універсальних ключових компетентностей, які формуються на уроках з усіх предметів і стосуються усіх чотирьох змістових ліній програми [8].

Мовленнєва змістова лінія реалізується комплексно, інтегративно. Вона представляє функціональну систему мовлення, визначає зміст ефективної мовленнєвої діяльності у єдності чотирьох її складників – слухання, читання, говоріння і письма. **Мовна лінія** включає теоретичні відомості про норми української літературної мови, які належить засвоїти учням для формування здатності змістовно й грамотно висловлювати думки і почуття. Сміслові наповнення **соціокультурної лінії** підводять предметну змістову основу під мовленнєву діяльність учнів. Її реалізація забезпечить формування світоглядної матриці особистості, її соціалізацію завдяки засвоєнню **цінностей** –

абсолютних (вічних), національних, громадянських, особистих, сімейних (родинних), розвине здатність дотримуватися норм, які регулюють суспільні відносини. *Діяльнісна (стратегічна) змістова лінія* забезпечує розвиток в учнів загальнонавчальних умінь і навичок, опанування стратегій, які визначають життєтворчість. Одна з прикмет часу – надшвидке нагромадження інформації. Це потребує здатності сприймати, осмислювати, аналізувати, обробляти й систематизувати різноманітні факти, а отже, посилення уваги до формування в учнів *системного раціонального критичного мислення*. Його розвиток передбачений діяльнісною (стратегічною) змістовою лінією.

Культуру мовлення десятикласники опановують починаючи з його *правильності* – відповідності нормам літературної мови. Під час створення висловлювань мовцеві (тому, хто пише) доводиться вибирати з двох варіантів – нормативного й ненормативного. Оцінка правильності мовлення завжди однозначна – правильно чи неправильно ужито мовну одиницю. На відміну від граматики, засвоєння якої вимірюється критерієм «правильно – неправильно», оволодіння культурою мовлення оцінюється за параметрами: «точно – неточно», «логічно – нелогічно», «різноманітно – одноманітно», «виразно – невиразно», «доцільно – недоцільно», «ефективно – неефективно» [4, с. 15]. «Допоки вміння слухати, аналізувати, формулювати думки (усно і письмово), переконувати і/чи схилити співрозмовника на свою точку зору не усвідомлюються старшокласниками як запорука реалізації індивідуальних особливостей (допитливість, без якої навчання втрачає своє значення; творчий інтерес і прагнення творчих досягнень; здатність до самоосвіти; здібність аналізувати, порівнювати, виокремлювати головне, описуючи процеси, явища тощо), годі, напевно, сподіватися на очікувані результати» [9, с. 8].

Здатність учнів будувати власні висловлення розвивається на основі опанування *комунікативно-стилістичних якостей мовлення* – *змістовності, точності, логічності, чистоти, виразності, багатства, доцільності та ефективності*.

Змістовність мовлення відбиває взаємозв'язок мислення і мовлення. Вона залежить від загального інтелектуального рівня кожного учня, його начитаності, обізнаності, широти інтересів. Змістовність означає знання мовцем предмета мовлення (про що йдеться); інформаційну достатність, пізнавальну наповненість, конкретність на противагу беззмістовності; переконливість мовлення. Нерозвиненість мовлення людини нерідко пояснюється тим, що вона не знає, про що говорити, не володіє предметом розмови або недостатньо компетентна в ньому. Формуванню змістовності мовлення сприяють завдання на матеріалі пізнавальних текстів різноманітної тематики, що забезпечує змістовність мовлення. Працюючи над змістом висловлювання, необхідно звернути увагу на *ефект первинності й новизни інформації* (його обґрунтував дослідник людської пам'яті Герман Еббінгаус).

Найкраще запам'ятовується інформація, яку повідомляють першою. Друга за рейтингом – остання інформація. А та, що знаходиться посередині, запам'ятовується найгірше. Адресат чітко фіксує початок і завершення повідомлення чи розмови. Тому роблячи висновки й ухвалюючи рішення, люди зазвичай беруть до уваги перші й останні відомості або факти. Звідси висновок: намагайтеся будувати висловлювання так, щоб найважливіше було на початку й наприкінці.

Винуватцями беззмістовності розмови і втрати інтересу до неї нерідко стають самі комуніканти, які не вміють правильно ставити запитання. Вони задають закритий формат спілкування, що потребує відповіді «так» чи «ні» або речення з одного–трьох слів. Так учасники комунікації знецікавлюють один одного як співрозмовники й особистості. У цьому разі необхідно розговорити одне одного за допомогою відкритих запитань, дати обопільно розкритися, заохотити давати розгорнуті відповіді, які стануть імпульсами для продовження й розвитку змістовного спілкування.

Точність обслуговує зміст мовлення і має гарантувати однозначність розуміння викладеної інформації всіма учасниками комунікації. Точність мовлення – не просто правильне, а оптимальне слововживання, використання

слова відповідно до його значення, дотримання лексичної сполучуваності. Це вибір таких мовних засобів (слів і синтаксичних конструкцій), які найточніше передають інформацію, думку, найкраще розкривають зміст, найповніше відтворюють ситуацію. Добір слів визначають думки, які ми прагнемо передати, а також наше ставлення до предметів, явищ, подій, фактів, які ми описуємо або про які розповідаємо. Слова, що позначають те саме, ми використовуємо по-різному залежно від емоційного налаштування і ставлення до них. Порівняйте: *Я наполегливий. Вона настирлива. Ти затятий. Він упертий як віслик.* Це безумовно впливає на якість людських стосунків. Необережно сказане чи образливе слово може зруйнувати добрі взаємини, дружбу і навіть шлюб. Тому добирати слова слід ретельно й виважено (це називають *когнітивною обробкою*) і за потреби вдаватися до перефразування, щоб запобігти конфлікту, знівелювати його і зрозуміліше передати думку. Американські науковці (Дженіфер Грегем та ін.) довели, що відповідальне ставлення до вибору слів не лише залагоджує конфлікти й запобігає новим, а й дає змогу уникнути багатьох недуг. Вони визначили фізіологічний маркер небажаних слів. Досягнення точності мовлення передбачає систематичну словникову роботу, виконання завдань на основі тексту, що містить програму майбутнього висловлювання, а також удосконалення написаного.

Логічність мовлення проявляється у високій культурі мислення, заснованій на законах логіки, здатності мовця (того, хто пише) несуперечливо, логічно послідовно викладати думки, дотримуватися чіткого зв'язку між думками, реченнями, робити логічні переходи, висновки, узагальнення. Умовою логічності висловлювання є несуперечливість поєднання слів, правильний їх порядок, дотримання смислового зв'язку речень, що стоять поруч. Психолог Соломон Е. Аш спостеріг, як порядок слів впливає на сприйняття одних людей іншими і навіть може змінювати на протилежну характеристику їх. Він двічі описав ту саму особу за допомогою прикметників: 1. *Стів розумний, старанний, перебірливий, імпульсивний і заздрісний.* 2. *Стів заздрісний, імпульсивний, перебірливий, старанний і розумний.* Одній групі

респондентів дали перше речення, другий – друге. Обом поставили те саме запитання: *Чи хотіли б ви мати справу з такою особою?* Перша група оцінила Стіва позитивно й відповіла *Так*, друга – негативно (*Ні*). Крім перелічених умов логічності висловлювання, ця якість мовлення забезпечується спеціальними мовними засобами – словами, що вказують на рух, розвиток думки, причинно-наслідкові відношення, висновок.

Чистота – це естетичність мовлення, недопущення у нього елементів, невластивих літературній мові (діалектизмів, просторічних слів, жаргонізмів тощо), запобігання порушень орфоепічних, лексичних та інших норм. Ця якість мовлення визначає загальну культуру людини. Вона виробляється в процесі засвоєння учнями нормативної вимови і правильного наголошування слів, літературного слововживання, доцільного використання слів іншомовного походження тощо. До жаргону (специфічних слів, характерних для певної соціальної/професійної групи людей) вдаються, щоб вразити, поблефувати, часто не розуміючи значення слів. Жаргон перешкоджає комунікації, не дає змоги непосвяченим долучитися до розмови. Ставлення до нього найкраще висловив Альберт Ейнштейн: «Якщо ви не можете пояснити якусь ідею дев'ятирічній дитині, це означає, що насправді ви самі її не розумієте».

Чисте мовлення не допускає використання слів-паразитів, які нічого не додають до змісту, а лише заповнюють порожнини, що виникають під час пауз (*типу, той, як його, знаєш, е-е-е*). Наявність таких слів у мовленні сигналізує про брак знань у мовця або його невідповідність. Причиною появи таких небажаних, але наявних у щоденному спілкуванні слів є те, що людина зазвичай говорить швидше, ніж встигає формулювати думки.

Виразність забезпечують мовні засоби й особливості структури мовлення, найбільш характерні для конкретного стилю, які увиразнюють мовлення, підтримують увагу й інтерес у слухача (читача).

Багатство мовлення – різноманітність мовних засобів, значний обсяг активного словника, розвиненість граматичного ладу мовлення, на противагу збідненому мовленню з обмеженим словниковим запасом, невиправданим

повторенням тих самих слів і синтаксичних конструкцій, одноманітним синтаксисом. Збагачення мовлення учнів включає різноаспектну роботу з текстами, словниками, синонімічну заміну, редагування тощо.

Доцільність та ефективність – відповідність мовлення меті, завданням, сфері, умовам спілкування. Його дієвість – здатність досягати результату. Доцільність висловлювання передбачає вибір найефективнішої форми спілкування, відповідної тональності, добір та організацію найвдаліших мовних засобів відповідно до комунікативних вимог і характеристик конкретного типу мовлення з урахуванням стильової доцільності. Кожне сказане/написане слово має відповідати змісту, меті висловлювання, ситуації спілкування. Так, ефективність критики з боку рідних, друзів, учителів чи керівника залежить від того, у якій формі вона висловлена та як її сприймає адресат. Сварливий тон зазвичай викликає тривогу, стрес і навіть озлобленість. Отже, він неідеальний. Важливо мінімізувати тривожність об'єкта критики, яку можуть спричинити неприємні слова. За відкладеної розмови доцільно використати умовний спосіб (*Ми могли б зустрітися? Нам варто поговорити.*) і надати людині попередню інформацію. За нагальної – говорити рішуче й відразу. Реакція співрозмовника і сприйняття ним критики залежатиме від тону розмови і сказаних вами слів. Коли є потреба зробити несхвальне зауваження щодо характеру і звичок співрозмовника, варто відокремити поведінку від самої людини, щоб її не образити. Є два способи: 1) привернути увагу до поведінки, яку ви хотіли б, щоб людина змінила, говорити про абстрактну особу; 2) уникати прямих звинувачень (*Ти засмутив Настю своїм учинком. Настя засмутилася через твій учинок.*). Як приклад невдалої критики наводять нагромадження агресивних запитань, які не спонукають співрозмовника до щирої відповіді, а змушують його почуватися винним, акцентують вади й прорахунки (*Ти думаєш, тобі все дозволено?*). Натомість слід надати перевагу конструктивній формі критики і дати людині можливість пояснити мотиви своєї поведінки.

Доцільність та ефективність підсилюють кожну зі схарактеризованих раніше якостей, оскільки доцільним та дієвим може бути лише правильне, змістовне, точне, логічне, чисте, виразне й багате мовлення [1; 2; 4; 5; 10].

Подана характеристика комунікативно-стилістичних якостей мовлення переконливо доводить, що відповідні теоретичні відомості доцільно включити до державного стандарту і всіх програм за зразком тієї, яку адресовано учням закладів загальної середньої освіти з російською мовою навчання.

Зміст навчання в 11-му класі за згаданою програмою продовжують основи риторики – публічного мовлення. Старшокласники вчать аналізувати взірці красномовства, визначати актуальні й цікаві теми, розробляти предметну основу промови, знаходити матеріал, структурувати виступ, аргументувати власну позицію, коректно спростовувати хибну, виголошувати промову із застосуванням різних цікавих та ефективних способів впливу на аудиторію.

Базові компетентності, комунікативно-стилістичні ознаки зразкового мовлення здобувачів освіти та основи публічного мовлення ефективно розвиваються завдяки використанню сучасних активних/інтерактивних організаційних форм, методів, прийомів і засобів навчання. Це робота на основі тексту, функціональне опрацювання мовної теорії, діалог, бесіда, Storytelling, розумова мобілізація (її ще називають *мозковим штурмом*), гронування (веббінг; кластер; ментальна та семантична карти), шість кольорових капелюшків мислення Едварда де Боно), рольові, ділові, рефлексійні, організаційно-комунікаційні ігри, проектна діяльність, взаємонавчання, кейс-метод, скрайбінг, сенкан, есе, круглий стіл, виступ, дискусія, диспут, громадські слухання, вебінар, прес-конференція, інтернет-конференція; виконання ситуаційних, проблемних, дослідницьких, творчих та інших завдань; тренінг аксіологічний (рефлексійний) тощо.

Використана література

1. Антоненко-Давидович Б. Д. Як ми говоримо. Київ: Вид. дім «KM Academia», 1994. 254 с.
2. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення. Львів: Світ, 1990. 232 с.
3. Бондаренко Н. В. Динаміка мовної ситуації в Україні крізь призму лінгводидактики. *Scientific achievements of modern society: abstracts of the 1st International scientific and practical conference*. Liverpool, United Kingdom (September, 11–13, 2019). Liverpool: Cognum Publishing House, 2019. Pp. 153–162.
4. Бондаренко Н. В. Засвоєння якостей зразкового мовлення як передумова вдосконалення мовленнєвої культури старшокласників. *Українська мова і література в школі*. 2009. № 2. С.14–17.
5. Бондаренко Н. В. Компетентнізація шкільної освіти: українська версія. *Science and society: Proceedings of the 13th International conference* (July 19, 2019). Accent Graphics Communications & Publishing. Hamilton, Canada. 2019. Pp. 124–135.
6. Бондаренко Н.В., Косянчук С. В. Реформування навчальних програм: більше запитань, ніж відповідей. *Український педагогічний журнал*. 2017. № 2. С. 112–119.
7. Бондаренко Н.В., Косянчук С.В. Удосконалення експертизи шкільних підручників. *Український педагогічний журнал*. 2017. № 1. С. 98–103.
8. Закон України «Про освіту». *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 38–39. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
9. Косянчук С. В. Чи справді риторика так потрібна старшокласникам? *Вивчаємо українську мову і літературу*. 2010. №34. С. 7–14.
10. Бондаренко Н. В., Косянчук С. В., Кононенко В. Л. *Українська мова. 10-11 класи. Рівень стандарту. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів з російською мовою навчання / Затверджено наказом Міністерства освіти і науки України від 23.10.2017 № 1407*). МОН України, 2017, 23 с. URL:

<https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/ukr-rus-ak.pdf>

11. Ярошенко В. Чи всі ми, українці, однакові? Коротко, моя відповідь: звісно, ні! *День*. 2018. 6–7 квіт. № 61–62. С. 10–11.